

Betydningen af barndommens gudsbilleder¹

Af Dan K. Månsson

Som sjælesørger taler jeg med mennesker om essentielle og eksistentielle temaer, sådan som de erfares i et hverdags-, arbejds-, familie-, følelses- og trosliv. Ofte kommer vi i samtalsløbet ind på, hvordan konfidenten² tror og erfarer Gud. Måden vedkomne beskriver sit billede af Gud og sine gudserfaringer hænger ofte nøje sammen med, hvordan vedkomne erfarer og mestrer livet i det hele taget. Opdagelsen af denne sammenhæng sker for konfidenten gennem fortællingen til sjælesørgeren. Det er altså ikke en tolkning, sjælesørgeren lægger ned over konfidenten, men en erkendelse, som dukker frem i narrativet³. Leif Andersen går så langt, så han siger, at al sjælesorg har med gudsbilleder at gøre⁴.

I denne artikel skriver jeg om dannelsen af de mangfoldige indre gudsbilleder og den livslange ændrings- og fornyelsesproces, som i nogle tilfælde indebærer nødvendige opgør. Nogle gudsbilleder viser sig at være nærende for mennesket, mens andre viser sig tærende. At hjælpe mennesker til nærende frem for tærende gudsbilleder finder sted både i det teologiske, terapeutiske og pædagogiske arbejde.

Ingen har nogensinde set Gud

Evangelisten Johannes skriver, at ”ingen har nogensinde set Gud” (Joh 1,18). Trods Guds usynlighed gør mennesker sig tanker om eller får indre billeder af en gud, gudens udseende og væsen. Hvad enten det er ateistens eller den troendes billeder af en gud, gengiver ingen af dem den levende Gud, sådan som Gud er. Og ingen beskrivelse eller indre billede af Gud er Gud selv. Hos Johannes er budskabet, at den historiske Jesus Kristus, som er set af mennesker, har forklaret Gud Fader for os.

Forkyndelsen henter sit indhold fra Guds åbenbaring, sådan som vi har den i Bibelen og Jesu forkyndelse, som Johannes skriver. Forkyndelsen sætter aftryk i dem, der hører den. Men også mennesker udenfor forkyndelsens sfære har indre billeder af en gud. Det ligger så at sige i mennesket, at det i kraft af at være et relationsvæsen gør sig forestillinger om noget større end sig selv, typisk en gud.

At mennesket er skabt i Guds billede (1 Mos 1: skabelsen) til gudsrelation og har ødelagt relationen (1 Mos 3: syndefaldets følge), er den kristne antagelse, som begrunder, at mennesker uden at have hørt om Gud eller have hørt ganske lidt, gør sig forestillinger om en gud. Børn, opvokset i hjem hvor Gud ikke nævnes, lever dog i en dansk kultur præget af kristen tradition, så selv små børn ikke undgår at høre forklaringer på jul, død, dåb mm., der inddrager ’gud’.

Barndommens gudsbilleder

Gudsbilleder er naturlige, fordi vi er skabt til relation med Gud. Syndefaldet har ødelagt relationen, så vi blot erkender stykkevis det, der har med Gud at gøre. Nogle børn vokser op med bibelfortællinger og bøn, mens andre børn kun sporadisk møder omtalen af ’gud’ eller spirituel praksis (fx bøn, gudstjeneste).

Børn, som i princippet har hørt de samme bibelhistorier og lært den samme aftenbøn, har alligevel forskellige indre forestillinger om Gud. Det rejser spørgsmålet; hvilke væsentlige faktorer skaber gudsbillederne i barnet? I artiklens første del beskrives dannelsen af gudsbilleder ved inddragelse af den udviklingspsykologiske model, tilknytningsteorien.

Gudsbilledernes mangfoldighed er genstand for drøftelse i anden del. Nogle gudsbilleder bliver i barndommen og sidenhen kilder til tro og liv. De er med til at bære én igennem vanskelige perioder og hændelser i livet. Andre gudsbilleder bliver byrder, ja tillægsbyrder, når livet er udfordret. Artiklens tredje del vies et mere religionspædagogisk perspektiv på, hvordan vi i forkyndelse, undervisning og samtale med mennesker kan hjælpe mennesker, børn som voksne, til at slippe tærende og styrke nærende indre gudsbilleder. Endelig inddrager jeg i artiklens sidste del barnets spiritualitet som en egen ressource til at mestre og justere egne indre gudsbilleder, så de svarer til erfaringen af den ydre virkelighed.

I. Udviklingspsykologisk perspektiv

Ikke kun bibelfortællingerne i hjemmet, kirken og klubben danner vores gudsbilleder. Ordene, og måden vi formidler dem, er også vigtige. Men andet er langt vigtigere! Forskning⁵ peger på, at relationen til betydningsfulde voksne i opvæksten har endnu større betydning for billeddannelsen.

Tilknytning

Lige fra fødslen udvikles relationer, først til mor og far siden til andre betydningsfulde voksne. Relationen er livsvigtig for det lille værgeløse barn, som har behov for mad, varme, nærhed, trøst, tryghed og affektregulering. Relationen består bl.a. i diegivning, berøring, øjenkontakt, lytten og 'babysnak'.

Relationsarbejdet er afgørende for vores selvbillede. I den grad den voksne evner at respondere på barnets tilknytningsbehov vil barnet gøre sine erfaringer af relationen. Barnet vil få en oplevelse af at være ønsket og elsket eller afvist og overset, som videre præger barnets selvbillede.⁶

Vi spejler os i omsorgspersonerne (først og fremmest for at blive set) og forstår os selv i lyset af dem. Det indebærer, at de nærmeste voksne på godt og ondt sætter spor i barnesindet, det er vores forældre billeder. Tilknytningsteorien omtaler disse aftryk som mentale repræsentationer. Bowlby kaldte de mentale repræsentationer for "inner working models". De er sindets billede af virkeligheden. De er ikke virkeligheden, men den model af virkeligheden, vi tilgår virkeligheden med. Indre repræsentationer er individuelle subjektive konstruktioner.⁷ Derfor kan to børn vokse op i samme hjem med de samme forældre og give udtryk for vidt forskellige forældre billeder og virkelighedsopfattelser.

Forskningen i børns tilknytning har fokuseret på studier af separationsangst, som ses tydeligt hos børn allerede i det første leveår. Separationsangst handler om at være set, om nærhed til omsorgspersonen. At møde en fremmed er angstprovokerende og separationstruende. Barnet reagerer med 'flugt' ind til mor, skrig og gråd. En god omsorgsperson er en sikker havn at flygte ind i, når noget fremmed i omgivelserne truer. Oplever børn derimod svigt eller uforudsigelighed i de basale behov for mad, nærhed, trøst og tryghed, vil de udvikle et forældre billede og en indre arbejdsmodel, der afspejler de erfaringer, og de vil præge fremtidige tilknytninger til nyt og ukendte. Det kaldes for tilknytningsmønstre.

Tilknytningsmønstre

Måden de første voksne relaterer til barnet lægger en grund for, hvordan barnet fremover vil knytte relationer til andre mennesker. Grundlæggende skelner vi mellem trygge og utrygge relationsmønstre. Vi møder andre med tillid, med tilbageholdenhed, med mistro, med åbenhed, med øjenkontakt, med selvudslettelse, med selvsikkerhed, med forvirring, med vag stemme, med knus og kram eller med et 'hej' på afstand. Nogle mennesker er som en åben bog, nemme at aflæse, mens andre er luk-

kede og vanskelige at blive venner med. Nogle er tydelige, mens andre ikke er til at forstå. Nogle er rolige, mens andre er som en hvirvelvind i rummet. Nogle er følsomme, nogle afkoder stemningen i situationen med det samme, andre evner det ikke, mens andre er grænseoverskridende. Alt sammen har med vores tilknytningsmønstre at gøre. En beskrivelse af de grundlæggende tilknytningsmønstre findes bl.a. hos Dorte Toudal Viftrup (2016).⁸

Gennem hele opvæksten gør barnet nye erfaringer af tilknytning til betydningsfulde voksne, som barnet på godt eller ondt spejler sig i, og som sætter betydningsfulde spor; det kan være bedsteforældre, dagplejemor, børneforkynder og nabo. Disse vil præge barnets tilknytningsmønstre i nye situationer. Derfor er barnets forældre billeder, indre arbejdsmodel og måde at indgå relationer ikke den samme hele livet. Nye erfaringer og øgede færdigheder udvikler barnet, så det med tiden bliver mere selvstændigt i sit relationsarbejde.

Gudsbilleddannelsen

Den første relation mellem mor og barn er som sagt eksistentiel, både før og efter navlesnoren klippes. Det handler instinktivt om liv og død, afmagt og håb. Hvor de eksistentielle behov bliver tilfredsstillet, dannes et trygt tilknytningsmønster, som også senere gør barnet tryk, selvom mor ikke er med. Hun er billedligt talt med usynligt i livsbagagen. Dette perspektiv rejser spørgsmålet, om noget tilsvarende gør sig gældende i relationen til den usynlige Gud.⁹

Ana-Maria Rizzuto's (1979) banebrydende arbejde har vist, at ligesom selv- og forældre billeder bliver til i relation til de primære omsorgspersoner, afspejles forældre- og selv billeder også i gudsbillederne. Som psykoanalytiker, kalder Rizzuto gudsbilleder for gudsrepræsentationer, da hun netop ser disse repræsentationer som minder om konkrete indtryk, mennesker har afsat gennem en relation. Hun tager afsæt i objektrelationsteorien (som er forløber for tilknytningsteorien) og Donald Winnicotts begreb overgangsobjekt («transitional object»), som er det objekt, barnet bruger til at regulere følelser med i det primære objekts (typisk moderen) fravær eller svigt. Det kan være en bamse, en dyne, en klud, en usynlig ven eller noget helt femte, som bliver substitut og tillægges egenskaber fra barnet selv og omsorgspersonen. Barnet trøster sig med 'kluden', snakker med bamsen eller får hjælp af den usynlige ven. Børn slipper efterhånden overgangsobjektet, det mister sin funktion, tilbage bliver "den mellemliggende zone", som resten af livet er kreativitetens, fantasiens og spiritualitetens område¹⁰. Det er her i personligheden gudsrepræsentationen dannes. Som psykologen David G Benner skriver: "Menneskets psykiske og åndelige funktion er uløseligt sammenknyttet fordi folk forholder sig til Gud gennem de samme psykologiske mekanismer, som formidler relationer til andre mennesker"¹¹.

Det skal bemærkes, at objektrepræsentationerne ikke alene er aftryk af forældre erfaringer, uden også mere kompleks påvirkning fra andre psykologiske og kulturelle faktorer, som ikke inddrages i denne artikel.¹²

I det følgende vil jeg se på nogle af de nærende og tærende gudsbilleder, som mennesker kan bære i deres indre, og som præger deres tilgang til liv og tro.

II. Nærende og tærende gudsbilleder

I takt med at menneskets modenhed og livserfaringer øges, vil det med nødvendighed justere de indre gudsbilleder. For nogle bliver det en uproblematisk justering, hvor barnet eller den unge erkender, at dets gudsbillede var for unuanceret, for enkelt, for naivt, for barnligt og derfor justerer det.

Andre anfægtes af, at deres indre gudsbilleder og tilsvarende livs- og trosforventninger ikke finder genklang i virkeligheden eller i forkyndelsen. Gudsbilleder, livs- og troserfaringer matcher ikke hinanden. Det tærer mennesket. Nogle dropper gudstroen for at forholde sig sandt til livet, som det er, mens andre benægter eller fortrænger livet for at redde deres tro.

En tredje mulighed er at (gen)finde gudsbilleder, som forholder sig sandt og sundt til livet, som det er. Jeg kalder disse gudsbilleder nærende, fordi de giver livsrum, livslyst og livsmod.

Først ser jeg på de tærende gudsbilleder, dernæst på de nærende. Efter et lille intermezzo om forkyndelsens betydning i spørgsmålet om gudsbilleder, gives input til mulige veje væk fra de tærende hen til de nærende.

Tærende gudsbilleder

Måden mennesker føler, ser eller/og tænker deres gudsbilleder er mangfoldige. Nogle træk går igen, hvorfor flere¹³ har sat typiske navne på tærende gudsbilleder:

- Den fraværende gud
- Den ligeglade gud
- Den altid arbejdende gud
- Belønningsguden
- Samvittighedsguden
- Streghedens gud
- Den autoritære far
- Magtguden
- Den afmægtige gud
- Kontrolguden
- Den mistænksomme gud
- Lykkeguden
- Narcissistguden
- Den overbærende mor eller milde og altid velvillige gud
- Byrdeguden
- Den uberegnelige gud
- Den grænseløse gud
- Den skrøbelige gud
- Den overbeskyttende gud
- Den lunefulde gud
- Den millimeterretfærdige gud

Listen er ikke udtømt. Nogle vil sikkert nikke genkendende til indre gudsbilleder knyttet til navnene. Nogle vil også føle ubehag eller vrede ved gudsbilleder, som bærer disse navne, mens andre vil være fremmede for disse billeder og følelser.

Det er ikke vanskeligt at se paralleller mellem forældre-erfaringer og gudsbilleder. At vokse op med en fraværende henholdsvis skrøbelig forælder vil præge barnets sind. Barnets grundlæggende behov for nærvær, trøst, tryghed og affektregulering bliver ikke imødekommet på en kvalitativ måde. Det præger barnets forældre-, selv- og gudsbillede. Alle tre elementer øver gensidig indflydelse. Anne Dahl skriver ganske rigtigt, at ”negative vrengebilder av Gud produserer forkrøplede utgaver av mennesker med dårlige selvbilder og strevsomme liv”¹⁴.

Nogle gudsbilleder vil være domineret af erfaringer med en far¹⁵, andre af en mor, andre en blanding eller af selv billeder. Ana-Maria Rizzuto's studier (1979) peger på, at gudsbilleder formes af tre typer forestillinger om forældrene. Jeg bruger eksemplet med barnets oplevelse af en fraværende henholdsvis skrøbelig forælder til at illustrere hendes tre veje:

- 1) De virkelige forældre. Barnets forhold til den fraværende og den skrøbelige forælder afspejles i indre billeder af en fraværende og en skrøbelig gud.
- 2) De idealiserede eller ønskede forældre. Barnet har indre billeder af en fraværende og en skrøbelig forælder. Det længes efter nærvær, omsorg, tryghed og empati og forestiller sig en gud, som kan opfylde disse behov.
- 3) De frygtede forældre. Barnets indre billeder af en fraværende og en skrøbelig forælder giver barnet følelsen af at være betydningsløs og uelsket. Frygten er, at forældrene en dag vil blive helt væk eller ikke magte barnet mere. Når min værdi er så lille, og forældre kan være sådan, kan Gud vel også svigte!

Nyere studier fra 2008 foretaget af Pehr Granqvist og Lee A. Kirkpatrick¹⁶ sandsynliggør, at ikke blot gudsbilleddannelsen korresponderer på en af de tre måder med forældre- og selv billede, men også tilknytningmønsteret ligner hinanden på en af to måder:

Den ene: Ved tryk henholdsvis utryk tilknytning mellem forælder og barn ses en overføring af tryk henholdsvis utryk i tilknytningen mellem barn og Gud, kaldet korrespondance-hypotesen. Den indre arbejdsmodel generaliseres, så barnet umiddelbart forventer at blive set, hørt og mødt i andre relationer - også gudsrelationen. Når det gælder troende forældre, bliver de rollemønstre for trospraksis, mens studiet også har vist, at børn af ikke-troende forældre med utryk tilknytning bliver mere religiøse end de med tryk tilknytning.

Den anden: I nogle tilfælde af utryk tilknytning forælder og barn imellem ses, at andre relationer kompenserer for utryk i tilknytningen til forælder, kaldet kompensationshypotesen. Nogle børn kompenserer utryk tilknytning ved at finde tilknytningssurrogater: f.eks. bedsteforældre søskende, lærere. Gud bliver for nogle et sådant tilknytningssurrogat. Studierne har også vist, at personer med utryk tilknytning møder oftere oplever momentane omvendelser end de med tryk tilknytning.

Nærende gudsbilleder

Nærende gudsbilleder fås gennem mindst tre kilder¹⁷ (det er selv samme kilder, som inducerer tærende gudsbilleder, nemlig relationserfaringer og påvirkning):

For det første: Gode og frugtbare relationer. Når omsorgspersoner formår at møde barnets basale behov for omsorg, nærhed, tryghed, trøst og affektregulering, oplever de sig set, lyttet til, respekteret og mødt med tillid og tydelige rammer. Disse relationer er ikke fuldkomne, men de er grundlæggende frugtbare for barnet på dets vej mod selvstændighed. Relationen befrugter dannelsen af gudsbilleder hos barnet, sådan som det er beskrevet ovenfor. Sidenhen kan andre mennesker få betydning for barnet.

For det andet: Sand og sund forkyndelse og undervisning. Børn fra kristne som ikke-kristne hjem møder gennem opdragelse, højtlesning, medier, undervisning mm. udsagn, som får betydning for dets billeddannelser af gud. I kristne familier kan der være en praksis med andagter, bibelhistorier, aftenbøn, forkyndelse mm.

Børn kan danne sig egne meningsfulde gudsbilleder, som kan hjælpe dem i vanskelige perioder af livet.¹⁸ Jeg vælger her ikke at gå ind på disse billeder. I stedet vælger jeg at fokusere på bibelske gudsbilleder, da de også skal bruges som afsæt til det efterfølgende afsnit.

Bibelen indeholder et væld af gudsbilleder, som den kristne formidling øser af. Her skal nævnes nogle af de mest kendte (alfabetisk):

- Almagten
- Borgen
- Faderen
- Fortærende ild
- Gartneren
- Hellig
- Hyrden
- Jesus
- Klippen
- Kongen
- Kærlighed
- Moderen
- Pottemager
- Retfærdighed
- Skaberen
- Ånd

Hertil kan lægges de egenskaber Guds væsen knyttes sammen med:

- Barmhjertighedens Gud
- Fredens Gud
- Nådens Gud
- Tilgivelsens Gud
- Trøstens Gud
- Velsignelsens Gud
- Vredens Gud

I min forforståelse er alle disse gudsbilleder sande og sunde og dermed nærende for liv og tro. Men ikke alle bibelske udsagn om Gud vil give alle mening, livsmod og gudsnærvær. Nogle benævnelser vil i bestemte livsfaser være de foretrukne gudsbilleder, mens andre vil få pladsen i andre livsfaser. Nogle enkelte vil alene være meningsfulde og frugtbare for mennesker med bestemte livserfaringer.

Som forkynder kan det opleves på den måde, at selv samme prædiken hørt af flere, hos nogle vil høres nærende og meningsfuld, som et møde med den savnede Gud, mens andre synes helt uberørte af forkyndelsen.

Forkyndelse

Det er oplagt også at se på, hvilken betydning forkyndelse har på dannelsen af barnets gudsbilleder. Kirkelige traditioner har både før og efter psykologiens bidrag til forståelse af billeddannelse, haft en formening om, at den væsentligste indflydelse til børns gudsbilleddannelse kom fra forkyndelsen. Ingen tvivl om, at forkyndelsen spiller en væsentlig rolle, men nok ikke i det snævre perspektiv, den tidligere har været set under.

Forkyndelse er her bredt forstået al den trosmæssige formidling, som sker i hjemmet, det kristne børnearbejde, undervisning, medier og samtale.

Forkyndelse er ikke en isoleret størrelse, den formidles af mennesker, det er altså et relationsbåret budskab. Vi kan nok skelne mellem person og sag, men vi kan ikke adskille person og sag. Måden en far, søndagsskolelærer, bedstemor eller lærer formidler budskabet vil være farvet af denne person.

Sand og sund forkyndelse skaber nærende gudsbilleder, mens både usand og usund forkyndelse skaber tærende gudsbilleder. Når jeg taler om sand forkyndelse er Bibelens gudsåbenbaring og -billeder sandhedskriteriet. Ikke sådan forstået at bestemte personer eller traditioner har patent på sandheden, men sådan at menneskets indre gudsbilleder som former deres spiritualitet, altså måden de udøver deres trospraksis, korresponderer med det bibelske stof. Usund i betydningen at deres indre gudsbilleder betoner bestemt bibelsk stof om Gud, mens andet ikke afspejles i deres spiritualitet.

Den kontrollerende Gud er f.eks. en forvrængning af den altseende Gud, fordi overvågningsperspektivet er negativt, mens omsorgsperspektivet er positivt. Der findes bibelske udsagn om Guds blik, der ser alt, brugt isoleret i opdragelse, undervisning og forkyndelse vil det præge børn med skyldfølelse efter devisen ”Pas nu på lille øje, hvad du ser, thi din Fader oppe dér skuer ned på jorden her.” Som en 60-årig kvinde svarede, da hun blev spurgt til de gudsbilleder, hun kendte: ”Jeg havde en lærer i kristendom, som fortalte os, at Gud så alt. Så hvis vi ikke artede os, så skulle vi vide, at der vankede straf. Hvis læreren eller vores forældre ikke opdagede vores synder, så holdt Gud i hvert fald regnskab med dem.”¹⁹ Barnet, som kender følelsen af at være overvåget, laver lettere koblingen i sit hoved, end barnet, som grundlæggende oplever sig elsket og mødt med tillid fra sine nærmeste.

Det usunde kunne være en kristen opdragelse, undervisning og forkyndelse, som ikke udsiger noget usandt om Bibelens Gud, sådan som vi ønsker, barnet skal tro. Men både betoningen i det udtalte og at noget forbliver udtalt skaber usunde billeder af Gud. F.eks. vil en betoning af menneskets syndighed og tilgivelsens nødvendighed nok tegne et billede af tilgivelsens Gud, mens fortielsen af Guds grundlæggende kærlighed til sin skabning vil lade barnet tilbage med en erfaring af alene at være interessant for Gud som synder. Teologisk handler dette om en betoning af anden på bekostning af første trosartikel. Igen er det sådan, at når børn grundlæggende oplever sig elskede og værdifulde for deres forældre, klinger den følelse med i deres gudsrelation, og de vil glæde sig over tilgivelsens Gud. Er barnet usikkert på forældrenes kærlighed og egen værdi, vil tilgivelsen blive mere opgave end gave.

Et par eksempler

Det hænder stort set i al sjælesorg, at konfidenten fortæller om sig selv (selvbillede), sin opvækst og relation til de nærmeste (forældre-billede) og sit trosliv (gudsbillede). Det kan lade sig gøre at konstruere eksempler ud fra samtaleerfaringer, så tavshedspligten opretholdes. Jeg har i stedet valgt at hente et par eksempler fra mennesker, som er trådt offentligt frem i Kristeligt Dagblad.

Nenia Zenana²⁰ fortæller, at hun i barndommen lever med indre billeder af Gud, som er ganske tærende: ”Selv om jeg har gået i kirke og siddet i missionshuset, fra jeg var lille, var jeg et godt stykke over 20 år, før det gik op for mig, at Gud grundlæggende ville mig det godt. Jeg voksede op i et luthersk-missionsk miljø i Nordsjælland, hvor min oplevelse af troen på Gud var noget med frygt, skyld og skam. Kom jeg for sent til en bus, så sagde jeg til mig selv, at det var fordi, jeg havde smækket med døren, da jeg gik hjemmefra.”

Barnet Nenia skaber sammenhæng mellem gudstro og oplevet virkelighed ved at give ulykken en årsag i hendes syndighed. Noget i den kultur, Nenia har indåndet, har præget hende med streger og farver til det indre gudsbillede, hvor Gud straffer synd helt konkret. Om det modsatte også er tilfældet, siger hun intet om, men det er ikke nødvendigvis sådan, at renhed belønnes med godhed.

Gudsbilledet er tærende. Det savner nåde og barmhjertighed. Jeg vender tilbage til artiklen senere.

I en anden artikel²¹ fortæller musikeren Jonas Haahr Petersen, frontfigur i bandet Hymns From Nineveh, om sin opvækst i et kristent hjem, om tiden i Botswana som missionærbarn og om at vende hjem igen, om at være anderledes end de fleste og blive kaldt flodhest, fordi han vejede mere end de andre. I gymnasietiden får Jonas behov for at distancere sig fra sine indre gudsbilleder: ”Jeg fulgte en rebelsk trang og måtte ud at smadre nogle billeder af, hvordan jeg havde fået fortalt, at verden og Gud var. I det missionske miljø, jeg er rundet af, er der på overfladen nogle ret faste ord for, hvad man kan kalde Gud, og rammer for, hvad man kan sige og ikke sige.

Der blev talt om Gud i et kodesprog, som jeg ikke kunne bruge. En af koderne var ”lammets blod”. Det sagde mig ikke noget, og jeg var så træt af de strukturer, hvor man enten skulle tænke på en bestemt måde eller være på bestemt måde, og jeg havde en længsel efter en ny sproglighed.

Det var omkring samme tid, at jeg begyndte at døje med angst. For mig var angsten en ret intens oplevelse af fysisk uro og samtidig en eksistentiel oplevelse. I angsten havde jeg brug for et koncentrat af min bekendelse. Det sproglige system, jeg kendte, blev for kompliceret, og jeg søgte efter, hvad man kan kalde et slags nulpunkt.

Jeg havde brug for at nulstille de billeder, jeg havde fået sat op for tro og strukturer. Mens jeg gjorde det, kom jeg ind i kernen af strukturerne og erfarede, at der var noget, jeg havde brug for og behov for. Inde i kernen mærkede jeg, at jeg er til, og at jeg er skabt.”

Jonas beskriver altså med egne ord, at hans ”inner working models” ikke spillede sammen med den virkelighed, han oplevede. Hans kreative sproglighed blev ikke nærret af den sproglighed, hans kirkelige tradition var præget af. Angsten kan forstås som et symptom på den spænding. Og da vælger han at smadre sine gudsbilleder. Det lyder voldsomt, og det er det! Gudsbilleder har en enorm kraft, både de sunde og nærende, som bærer et menneske gennem vanskelige livsperioder, og de tærende, som forvrider mennesker. Det lyder måske i hans missionske miljø forkert, men det er præcis den nulstilling, der skal til, for at nærende gudsbilleder kan få plads. Som Jonas siger: ”Efter at jeg havde smadret billeder af, hvordan jeg havde fået fortalt, at Gud og verden var, så fik jeg en eksistentiel grunderfaring af, at Gud giver ro, og en erfaring af, at selvom jeg føler mig alene, så er jeg ikke alene. I rummet inderst inde er Gud.” Nye gudserfaringer og -billeder dukker frem af ruinerne.

Religionspædagogisk perspektiv

Opgaven i sjælesorg og religionspædagogisk arbejde, hvad enten det handler om undervisning eller forkyndelse – for børn eller voksne – i hjemmet eller menigheden kan formuleres som hjælp til nærende frem for tærende gudsbilleder; i sjælesorg og forkyndelse vil vi gå skridtet videre og sige, at mennesket må hjælpes til at leve med gudsbilleder, som gør Gud nærværende frem for fraværende.

Hertil behøves den tredje kilde til nærende gudsbilleder, nemlig et reflekterende arbejde med selv-, forældre- og gudsbilleder.

Refleksion kan ske i relativt enrum, som det tilsyneladende skete i eksemplet Jonas Haahr Pedersen. Jonas reflekterede sig frem til nødvendigheden af at smadre de tærende gudsbilleder for at give plads til mere nærende gudsbilleder. Det er et relativt enrum, fordi han formentlig også har fået input fra litteratur, musik, forkyndelse, venner eller nære relationer, som gav drivkraft til processen.

Oftest sker refleksion i dialog med andre. Samtale, sjælesorg, forkyndelse, undervisning, terapi og kreativ udfoldelse (drama, tegning, musik mm.) er væsentlige dialogredskaber til bevidstgørelse af selv-, forældre- og gudsbilleder. I dialogen kan nye gudserfaringer hjælpe vedkomne til at gøre op med tærende barndomsbilleder. Og nogle gange skal vedkomne have hjælp til at sortere, så ”guds-troen ikke ryger ud med gudsbillederne”.

I interviewet med Nenia Zenana fortæller hun, hvordan hun fik nærende gudsbilleder på den indre skærm. Og det var så at sige med hjælp fra et uventet sted: ”I dag ved jeg, at Gud elsker verden og grundlæggende vil mennesket det godt. Det er stykkevis gået på for mig, men vendepunktet kom, efter jeg havde set en mimiker optræde. Hans forestilling havde gjort stort indtryk på mig, og jeg blev siddende, mens de andre gik ud af salen. Mimikeren kom hen til mig og sagde »Man skal ikke gøre så meget«. Der oplevede jeg, at der blev højt til himlen.” Igen, en sådan forløsning sker ikke i et vakuum uden i et indre fyldt med faktorer, som kan (re)aktiveres. F.eks. fortæller Nenia om en bedstemor, som hun taler varmt om og som stod for rummelighed.

Mennesker har væsentlige grunde til at have de indre billeder af sig selv, forældre og Gud, som de har. Som beskrevet ovenfor kan gudsbilleder være resultatet af alt muligt andet end erfaringer med Gud selv. Skal mennesker magte at ændre på tærende gudsbilleder må vejen nogle gange gå gennem at bevidstgøre sig om og arbejde med forældre-billederne. Selv når der fokuseres på ét perspektiv, vil de to andre (selv- og gudsbilleder) påvirkes. Dette sker f.eks. i terapi.

En pointe i Leif Andersens sjælesørgeriske tilgang til gudsbilleder er, at ”selv om Gud stadig er den skjulte Gud, så er han ikke længere ukendt. Vi kender ham gennem Kristus. I Kristus har den skjulte Gud fået ansigt.”²² Vi kan altså møde mennesker tynget af tærende gudsbilleder med et fokus-skift. Vi kan tale om Kristus og med ord male ham for menneskers øjne ”med hud”, altså som virkeligt menneske, en Gud som på egen krop kender til menneskelivets vilkår. Gudsbilleder, som kommer mennesket og dets livsvilkår i møde, er ofte både identificerende og nærende.

Gud i Kristus er en Gud med hud. Heraf følger også, at de ordtrætte kan møde Kristus korporligt ((korpus = krop) i liturgi, lystænding, omsorg, brød og vin, retrætens stilhed og hvile, kunst og under pilgrimsvandringen.

Kongruens, diskrepans og resiliens

Mennesket lever i en dobbelthed. På den ene side leves med indre gudsbilleder. På den anden side tror mennesket på den levende Gud, sådan som Gud er. Hvor der overvejende er overensstemmelse mellem de to gudsbilleder, hviler mennesket langt på vej i sin tro. Diskrepans er derimod spændingsfuldt. Rizzuto (1979) fortæller om en præst med et tærende indre gudsbillede korresponderende hans forældre-billede. Hans forkyndelse derimod afspejlede en nådig og elskende Gud, hvilket kan forstås som et kompenserende gudsbillede. Afstanden mellem de to gudsbilleder bliver krævende tros- og arbejdsmæssigt.

Vi skelner mellem ”ejet teologi” (Owned Theology) og ”tillært teologi” (Learned Theology). Mennesker lytter til det levede liv og forkyndelsen med deres guds-erfaring. Bliver der for langt mellem det erfarede liv med Gud og de rigtige ord om Gud, fortvivler mennesket. Bliver det ikke mødt i fortvivlelsen opgiver det.

Opgaven i alle situationer, hvor en voksen relaterer til et barn i opdragelse, undervisning og forkyndelse må den voksne være bevidst om at give barnet mulighed for at skabe sammenhæng mellem tros- og livserfaring. En væsentlig forudsætning for opgaven er, at den voksne kan forholde sig reflekterende til egen tro og eget liv. At relationen rummer sand tale ikke blot om Gud, men også om livet. Gud skal ikke forsvares eller forklares. Derimod må vi sammen undres over Gud, sammen

udforske både liv og tro, og tillade hinanden at være undervejs. I en sådan respektfuld atmosfære får mennesker mod til at sætte ord på det uopgivelige og det holdbare og åbne sig for nye gudserfaringer, ofte gennem bibelsk stof.

I flere forhold finder mennesker ikke kongruens mellem indre og ydre erfaringer, men det finder resiliens i en erfaring af at være rummet med alle strittende og uforenelige erfaringer. Rummeligheden er Guds, men den erfares gerne gennem menneskelige relationer.

Eksempel

Fra interviewet med Nenia Zenana henter jeg et eksempel på et voksent menneskes evne til at få indre gudsbilleder og den ydre virkelighed til at leve side om side i et sundt spændingsfelt: ”Jeg er god til at dele tingene op. Jeg er dér, hvor jeg er. Sådan er det også i mit forhold til Gud. Der er en række ting, som jeg glæder mig over og takker Gud for, men så har jeg også min frustration, harme og sorg. Jeg har nogle sager kørende med Gud, som jeg ikke gider tale mere med ham om. Jeg har sagt, at lorten er hans. Men det skal ikke ødelægge min oplevelse af Guds kærlighed.”

Sjælesorg og forkyndelse

Gud har åbenbaret sig. Hos loven og profeterne i Det gamle Testamente møder vi et ”Så siger Herren!” Gud talte gennem mennesker og åbenbarede sig på den måde. Med så kom Jesus, den endelige Gudsåbenbarer (Joh 1,18)! Hebræerbrevets forfatter formulerer det således: ”Mangfoldige gange og på mangfoldige måder har Gud i fortiden talt til fædrene gennem profeterne, men nu ved dages ende har han talt til os gennem sin søn ... Han er Guds herligheds glans og hans væsens udtrykte billede” (Heb 1,1-3). Det indebærer i et teocentrisk perspektiv, at noget er sandt at sige om Gud frem for andet. Nogle billeder af Gud er sande, mens andre er falske.

Kristen forkyndelse henter sit indhold i Bibelen (og er farvet af bekendelsen). Kristen tro er derfor også relation til Bibelens Gud. Jesus spørger f.eks. ved et par lejligheder disciplene (Matt 16,15) og farisæerne (Matt 22,42) om hvad de selv og andre ser i (hvilket jo er en billeddannelse) i ham. Nogle så ham ikke som Kristus, Guds Søn, mens andre gjorde det. Noget var fejlfortolkning, andet sandt.

I en terapeutisk-sjælesørgeriske verden arbejdes undertiden direkte med gudsbilleder. Når samtalepartneren fortæller, vil der tegne sig et billede af gudstroen. Gudsrepræsentationen vil så at sige farve fortællingen, både det nævnte og uudtalte. Ikke sjældent vil gudsbilledet være et af de tærende. En narrativ tilgang kunne være, at sjælesørgeren fortæller bibelhistorie, ikke en tilfældig, men én der spejler samtalepartnerens fortælling. Bibelfortællingens gudsbillede er et alternativ til samtalepartnerens. Hvor det opleves meningsfuldt og nærende, vil samtalepartneren tage det til sig, og det tærende gudsbillede vil miste noget af sin magt.

Der er en reel spænding mellem det terapeutisk-sjælesørgeriske arbejdet med gudsbilleder og så den teocentriske forkyndelse af Bibelens sande gudsåbenbaring. Sjælesørgerer og religionspædagoger (undervisere og opdragere) må stille sig selv følgende spørgsmål: På hvilken måde skal menneskers egne gudsbilleder anerkendes og respekteres? I hvilken grad skal menneskers gudsbilleder konfronteres med vurderinger som ’falske’ og ’sande’? Med hvilken myndighed skal bibelske gudsbilleder doceres i samtale med børn eller voksne? Svigter vi næsten eller Gud ved at være mere lyttende end vejledende? Disse og lignende spørgsmålene fortjener en videre behandling. Her skal blot henvises til Leif Andersens tre sætninger²³. Han skelner mellem empatiens indsigt i mødet med næstens falske eller mangelfulde gudsbilleder: ”Ja, sådan må du se Gud!” og troens indsigt, som fra prædike-

stolen vil sige: ”Men sådan er Gud ikke!” og i samtalens rum tentativt vil spørge: ”Men er Gud sådan?” for at invitere til en fælles refleksion.

Som en, der selv er vokset op med bibelsk forkyndelse fra barnsben og i dag er forkynder, undres jeg over, at forkyndelsen ikke betyder mere for korrektionen af usunde gudsbilleder, end den tilsyneladende gør. Én grund kan være, at forkyndere ikke evner at formidle det bibelske budskab. En anden kan være, at forkyndernes egne indre gudsbilleder gør det bibelske budskab utydeligt for tilhørerne. En tredje mulighed er, at de indre gudsbilleder også er det filter, tilhørerne lytter til forkyndelsen med.

Eksempel

En ulykkelig kvinde havde fortalt sjælesørgeren om sit liv. Hun var vokset op i et hjem med kristen praksis: bøn, bibelhistorie, gudstjeneste mm. Samtidig blev hun seksuelt misbrugt af faderen gennem flere år, ligesom den sociale kontrol var ekstrem. Moderen var vidende om forholdet, men magtede ikke at beskytte sit barn. Kvinden havde i mange år været i psykiatrisk behandling for de psykiske mén, overgrebene havde forårsaget. Hen mod slutningen af samtalen bliver de enige om, at sjælesørgeren skulle bede en bøn. Under bønnen græd kvinden. Så snart der var sagt ”amen”, spurgte hun: ”Hader Gud mig?”

Sjælesørgeren kunne have svaret: ”Nej, Gud elsker dig med en evig og uforanderlig kærlighed!” Men uanset hvor mange gange sjælesørgeren valgte at sige, insistere på, råbe, presse budskabet om Guds kærlighed ind gennem ørerne på kvinden, ville det indre selv- og gudsbillede stadig filtrere budskabet; tvivlen ville fortsat nage.

III. Børns mestringsstrategi

”Tilknytning hos mennesker handler om å finne tilstrekkelig psykisk robusthet til å kunne tåle det tilværelsen byr på av farer, trusler, skuffelser, svik og avvising”, skriver Kari Halstensen²⁴. Vi har set, hvordan det både kan handle om tilknytning til mennesker og Gud ved hjælp af grundlæggende indre arbejdsmodeller. Psykologisk tales om coping eller mestringsstrategier i tilværelsen.

I denne sidste del snævrer jeg det ind til børns mestringsstrategi. Og fokuserer specielt på den ressource børn har i deres medfødte spiritualitet. Jeg vælger dette fokus, fordi den i min optik er en overset ressource. Vi har ofte fokus på børns kropslige, psykiske og sociale kompetencer, mens den fjerde dimension let forbigås. Min påstand er, at vi overser ressourcen, fordi vi ikke genkender den i barnet.

Børn har en medfødt eller tidligt udviklet evne til at søge eksistentiel og moralsk mening, en spiritualitet. Spiritualiteten er en livskraft og -mod til at leve og giver grundlag for barnets livsmestring og håb. Robert Coles²⁵ har påvist, hvor ubesværet børn går fra et hvilket som helst emne til et helt eksistentielt eller religiøst spørgsmål. Børn udfordres (ligesom voksne) af den komplekse verden, vi lever i og finder ofte måder at få Gud med i kompleksiteten. De har som udgangspunkt et helheds-syn på verden. Det er voksne, som adskiller og skelner mellem religiøst og verdsligt og derfor udfordres på anden måde af kompleksiteten i verden. Det betyder for børns vedkomne, at nisser, engle, varulve, Batman og Gud findes i nogenlunde samme virkelighed som tanter, søskende og dagplejemødre.

Hvor børn udfordres af deres tilegnede gudsbilleder, erhvervet gennem problematisk opvækst, forældre- og selv billeder eller gennem religiøs opdragelse, sker det, at de trækker på en åndelig ressource, som hjælper dem til at justere gudsbilleder og leve med de udfordringer, livet byder dem.²⁶

Jeg vil pege på to af flere væsentlige faktorer, som styrker og udvikler barnets spiritualitet som ressource til livsmestring.

For det første er børn bedst til at lære gennem praksis. Vi kan godt fortælle dem, at julemanden ikke er virkelig, det er Jesusbarnet derimod, men stærkere end ord er praksis. Ligesom børn spejler sig i de voksne på hverdagsagtige områder, gør de det også i spirituel praksis. Synlig spirituel praksis som aftenbøn, bibellæsning eller -fortælling, kirkegang, spejler barnet sig i og imiterer. Usynlig eller ingen spirituel praksis spejler børn sig også i, men i de tilfælde udsultes spiritualiteten. I samme grad, som de voksne lader Gud være en del af livsligningen, gør børnene det. Her handler det om autenticitet.

Den anden væsentlige faktor i en sund udvikling af barnets spiritualitet som ressource i livsmestringen er at give barnet mulighed for at udfordre det, de møder i hjemmet, hverdagen, medierne og forkyndelsen. Voksne må tage sig tid at lytte, give undren og protest plads og svare ærligt på deres spørgsmål og derved udvikle og styrke deres mestringsevne. Hvor børn ikke får anledning til at teste den spiritualitet, de spejler sig i, bliver den inaktiv frem for ressource. Jeg er således enig med Sturl Sagberg i hans ”påstand om at barns sårbarhed og styrke i møde med konflikter, vold og overgrep henger sammen med i hvor stor grad de får støtte og næring til et åndeligt liv, både i vid forstand og i specifik kristen betydning.”²⁷

Det handler om, at voksne har flere ord og mere livserfaring end børn. Børn søger hjælp til at få den indre virkelighed med forældre-, selv-, og gudsbilleder til at hænge sammen med den ydre virkelighed med Guds tavshed, skænderier, global opvarmning, mormors sygdom, terror og kedelige gudstjenester. Skal de mestre livet, skal spiritualitetens søgen efter sammenhæng mellem det indre og ydre, det større og den mindre hjælpes på vej af voksne, som de kan spejle sig i og snakke sandt og ærligt med.²⁸

Eksempler

En dreng hører ved husandagten om syndefaldets konsekvenser, at Adam og Eva spiste af kundskabens træ og derfor blev bortvist fra Edens Have. Det er jo en heftig historie om konsekvens. Den aktiverer et barns separationsangst, udfordrer behovet for tryk relation, aktiverer skyld- og skamfølelsen. Ligger drengens sympati eller loyalitet hos Gud med et dertil matchende gudsbillede, ville han opleve, at Adam og Eva fik som fortjent. ”Så kan de lære det!” Men drengen siger i stedet: ”Far, jeg ville ønske, at jeg havde været den første, som kom ind i den der have. For så ville jeg ha’ taget en økse og ødelagt det træ!” Han vælger at finde en ’løsning’, hvor han redder både menneskene og Gud. Barnets spiritualitet gør mestringsevnen kreativ og får tro og liv til at hænge sammen på en tålelig måde for barnet selv.²⁹

”Hvordan kan Gud tillade, at...?” Spørgsmålet lyder i mange sammenhænge. Og når børn spørger, bliver det ekstra vanskeligt at finde ord til et svar. Men børns spiritualitet er undertiden så befriende, fordi de finder svar, som tegner nærende og trøstende gudsbilleder.

Efter attentatet 22. juli 2011 i Oslo og på Utøya, lagde tusindvis af mennesker blomster og kort ved domkirken i Oslo. Blandt de mange blomster fandtes et gult kort. Tegningen af en engel og ordene var næsten udvisket af regnen, men her stod en tekst formuleret af en pige: ”Mamma og jeg ba til Gud i kveld. Vi gråt og var redde. Vi spurte hvordan dette kunne skje. Men Gud bare gråt. Vi kunne ikke høre hva han sa.” Barnets spiritualitet hjælper det til at forene en brutal livserfaring med erfaringen af den tavse Gud.³⁰

Opsummering:

Vi har grundlæggende et behov for at danne relationer. Jeg vil kristeligt begrunde dette behov skabelsesmæssigt, mens andre vil begrunde det evolutionært. Vores identitet og dermed selvbillede udvikles i relation til andre, vigtigst i relation til de primære omsorgspersoner. Disse omsorgspersoner danner os gennem kvaliteten af nærhed, trøst, tryghed og affektregulering. Afspejlingen af forældrene udgør forældre billedet, og relationserfaringen skaber en indre arbejdsmodel for fremtidige tilknytninger og relationer.

Gudsbilleder bliver til i relationen til andre, først gennem erfaringer med de primære omsorgspersoner. Der er således en nær sammenhæng mellem selv-, forældre- og gudsbillede.

Mangfoldigheden af gudsbilleder kan deles i to kategorier, de nærende og tærende. Fokus i artiklen har været på de tærende gudsbilleder, som kalder på hjælp til forløsning, typisk ved at styrke de frugtbare gudsbilleder. Flere ressourcer er nævnt, og den vigtigste er dialogen med mennesker, som magter at tale sandt om liv og tro og evner rummelighed. Det er muligt i terapi og sjælesorg, ligesom det er muligt i opdragelse og forkyndelse.

Endelig er det værd at få øje på den ressource barnet har i sin spiritualitet. En spiritualitet, som næres af forbilleder og samtalepartnere, bliver en kraft til livsmestring, hvor børn evner at bygge bro mellem sindets indre billeder og den ydre virkelighed, ikke sådan at spændet ophæves, men sådan at mennesket får resiliens til med frimodighed at udholde livets kompleksitet.

Litteratur

Andersen, Leif (2015). *Kroppen og ånden. Bind 1*. Fredericia: Kolon.

Coles Robert. 1990. *The Spiritual Life of Children*. Boston: Houghton Mifflin.

Dahl, Anne. 2008. "Gudsbillede og identitet". I: *Nærhet. Når gudsbilde og selvbilde utfordres*. Redigeret af Danielsen, Sigmund, pp.30-78. Oslo: Lunde Forlag.

Danbolt, Lars Johan m.fl., pp.113-126. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Halstensen, Kari. 2014. "Når mennesker knytter bånd til Gud". I: *Religionspsykologi*. Redigeret af Coles Robert. 1990. *The Spiritual Life of Children*. Boston: Houghton Mifflin.

Leenderts, Torborg Aalen (2007). *Når glassflaten brister. Om brytningen mellom livet og troen*. Oslo: Verbum.

Malm, Magnus (2003). *Bag billedet. Om den vanskelige og vidunderlige rejse fra billede til virkelighed*. Helsingø: Boedal.

Rizzuto, Ana-Maria. 1979. *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*. Chicago: The University of Chicago.

Sagberg, Sturla. 2013. "Barns spiritualitet som kraft til å mestre livet". I: *Trygge rum. Trosopplæring i møte med sårbare og overgrebsutsatte barn og unge*. Redigeret af Engedal, Leif Gunnar m.fl., pp.173-189. Oslo: Verbum.

Stålsett, Gry. 2014. "Psykodynamiske perspektiver på religiøs tro - objektrelasjonsteori og selvpsykologi". I: *Religionspsykologi*. Redigeret af Danbolt, Lars Johan m.fl., pp.97-111. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Viftrup, Dorte Toudal. 2016. "Barnets sunde trosudvikling". I Kristeligt Pædagogisk Instituts Nyhedsbrev nr. 4, pp.3-6. www.kpi.dk/media/24368/kpi4-16enkelt.pdf.

-
- ¹ Artiklen er en viderebearbejdning af et foredrag holdt 7. september 2018 ved Kristen Pædagogisk Instituts generalforsamling/festaften i Michaelisgården, Fredericia.
- ² Begrebet bruges i sjælesorg om den samtalepartner, der søger sjælesorg. Af *confido* (lat.): have tillid til.
- ³ Narrativ betyder fortælling. Samtidig er det en term brugt om både psykologiske og teologiske tilgange til formidling. På side 10 foreslår jeg at møde konfidentens gudsbillede med en bibelsk fortælling, som kan bibringe et alternativt gudsbillede. Konfidentens 'lille' fortælling spejles i Guds store fortælling (Bibelen). Dette kaldes en 'narrativ metode.'
- ⁴ Hørt i Leif Andersens undervisning om gudsbilleder på Menighedsfakultetets akademiske efteruddannelse i sjælesorg (2017 og 2019).
- ⁵ Se Coles Robert (1990); Halstensen, Kari (2014); Rizzuto, Ana-Maria (1979); Stålsett, Gry (2014); Viftrup, Dorte Toudal (2016).
- ⁶ Halstensen, Kari (2014), p.115.
- ⁷ Stålsett, Gry (2014), p.100.
- ⁸ Tilknytningsteorien opererer med fire typer af tilknytning: tryk – utryk ambivalent – utryk undvigende – desorganiseret.
- ⁹ Halstensen, Kari (2014), p.120.
- ¹⁰ Winnicott benævner det "overgangsområdet", som er det mellemrum, hvor leg, kulturelle aktiviteter og religiøse, spirituelle og æstetiske erfaringer udfoldes. Her hentet fra Stålset, Gry (2014), p.100.
- ¹¹ Benner, D.G. (1988). *Psychotherapy and the spiritual quest*. Grand Rapids, MI: Baker Book House. Her citeret fra Stålsett, Gry (2014), pp. 102-103.
- ¹² Stålsett, Gry (2014), pp.99. Stålsett nævner, at Rizzuto netop taler om gudsrepræsentationer for at angive kompleksiteten, frem for det mere snævre gudsbillede.
- ¹³ Leenderts, Torborg Aalen (2007), pp.68ff. Andersen, Leif (2015), pp. 23ff. Malm, Magnus (2003), pp. 94ff.
- ¹⁴ Dahl, Anne (2008), p.41.
- ¹⁵ Arne Tord Sveinall nævner i undervisning på Institut for Sjelesorg, Modum Bad, eksemplet Martin Luther og spørger: "Hvad ville Luthers lære om lov og evangelium være uden Hans Luther?" Martin voksede op med en streng og from far, som ikke tålte kompromiser. Kompromisløsheden førte Martin i kloster og i den anfægtelse, som hans gudsbillede afstedkom. Først da han gennem et bibelord fik et nyt gudsbillede, så han friheden i evangeliet om Gud og syndernes forladelse. Det blev et omdrejningspunkt i alt hans virke.
- ¹⁶ Granqvist, P. & Kirkpatrick, L.A.. 2008. "Attachment and Religious Representations and Behavior". I: *Handbook of Attachment. Theory, Research and Clinical Applications*. Redigeret af Cassidy, J. & Shaver P. R.. New York & London: The Guilford Press. Her gengivet efter Halstensen, Kari (2014), p. 123.
- ¹⁷ De to følger umiddelbart, mens den tredje nævnes i afsnittet 'Religionspædagogisk perspektiv'.
- ¹⁸ I børns forestillingsverden kan Gud være mange ting, f.eks. en skibskaptajn – en stor, blød og varm frakke – et megastort hjerte eller hjerne – en schæferhund. Det er ikke direkte bibelske gudsbilleder, men det er billeder, som kan knyttes til bibelske udsagn om Gud.
- ¹⁹ <https://www.kristendom.dk/synspunkt/barndommens-billeder-af-gud-kan-følge-én-hele-livet>
- ²⁰ Interview ved Else Marie Nygaard. Kristeligt Dagblad, 2. januar 2003. "De stygge skal have bolcher". <https://www.kristeligt-dagblad.dk/kirke-tro/de-stygge-skal-have-bolcher>
- ²¹ Interview ved Else Marie Nygaard – Kristeligt Dagblad 13. november 2015: "Jeg måtte smadre nogle billeder af, hvordan jeg havde fået fortalt, at verden og Gud var". <http://www.kristeligt-dagblad.dk/liv-sjael/jeg-maatte-ud-smadre-nogle-billeder-af-hvordan-jeg-havde-faaet-fortalt-verden-og-gud-var>
- ²² Andersen, Leif (2015), p.86.
- ²³ Andersen, Leif (2015), p.43f.
- ²⁴ Halstensen, Kari (2014), p.114.
- ²⁵ Coles, Robert (1990). *The Spiritual Life of Children*. Houghton Mifflin, Boston.
- ²⁶ Sagberg, Sturla (2013), p.178-179 nævner eksempler på dette.
- ²⁷ Sagberg, Sturla (2013), p.174.
- ²⁸ Sagberg, Sturla (2013), p.185.
- ²⁹ Citatet af drengen er hentet fra Sturla Sagbergs undervisning om børns spiritualitet, mens rammen er min.
- ³⁰ Citatet hentet fra Badeliv, nr. 3, 2011, p. 19, hvor Leif Gunnar Engedal skriver en refleksion med titlen "Hvordan kan Gud tillate...?"